

Tor Weidling

KUNNSKAP OM FIENDEN

Den døde kongen på bære bæres av soldater gjennom et vilt fjellandskap. Et langt tog av brave karolinere følger etter. En sorgfull mann og en liten guttunge står ved siden av veien med blottet hode. Heltekongen Karl 12. er på sin siste reise fra Fredriksten til Stockholm. Slik er det i hvert fall på maleriet som preger vår oppfattelse av hendelsene i grenseområdene mellom Norge og Sverige senhøsten og vinteren 1718.

Karl XIIIs likfärd. Maleri 1884 av Gustaf Cederström

Men skjedde ting akkurat på denne måten? Hvor er egentlig fjellpasset og den svenske hæren? Og var soldatene på retrett godt kledd og i god form? Hvordan skal vi finne ut hva som egentlig er tilfelle? Spørsmål av denne typen stilte man seg også i den militære ledelsen i Norge både i 1718 og i årene før og etter. Danmark-Norge hadde vært i krig med Sverige siden 1709. Da Karl 12. vendte tilbake fra kontinentet i 1715, tok det ikke lang tid før svenske soldater sto på norsk jord. Angrepet på Norge i 1716 lykkes ikke, men man måtte være forberedt på nye framstøt fra svensk side. Skulle man virkelig være forberedt, måtte man skaffe seg opplysninger om fienden. Informasjonsbehovet ble ikke mindre etter at svenske tropper på nytt gikk inn i Norge i 1718 – og da de trakk seg ut igjen.

Rapporter av mange slag

I denne artikkelen skal vi se nærmere på et utvalg av etterretningsrapporter fra 1718 og våren 1719. I arkivet etter Kommanderende general I finnes det et par pakker som inneholder såkalte kunnskaper om fienden. Dette er dokumenter av litt forskjellig type. Enkelte gjengir opplysninger som man har fått gjennom et enkelt avhør eller gjennom rapport fra en enkelt kilde. Andre dokumenter refererer flere avhør, samtaler og/eller brev. Noen ganger ser man det må være gjort utvalg, slik som når avsender sier at skrevet inneholder det han oppfatter som troverdige opplysninger. Enkelte av kunnskapene går tilbake til årene 1712-1715, men mesteparten er fra 1718-1719. Her er det snakk om mange rapporter fra mange forskjellige brevskrivere både i grenseområdene på Østlandet og i Trøndelag. De fleste er tilnærmet «dagsaktuelle» - hva man hadde fått av informasjon de siste få dagene.

Arkivet etter Kommanderende general I inneholder også en stor serie med innkomne brev fra mange forskjellige avsendere. Blant brevene

fra Fredriksten festning finnes det rapporter som kommandant Barthold Nicolay von Landsberg sendte både før og etter beleiringen. Han refererer flere ganger til kunnskaper som på ulik måte har tilflytt ham.

I tillegg til disse løpende rapportene finnes det også mer oppsummerende beretninger. Fredriksten festning og Fredrikshald by var isolert fra resten av Norge fra omkring 20. november. Først en måned senere ble beleiringen opphevet. Hele denne tiden hadde hærledelsen knapt nok fått opplysninger fra begivenhetenes sentrum. Det var derfor naturlig at det ble skrevet oppsummerende rapporter etter at forbindelsen ble gjenopptatt.

At Landsberg skrev en oppsummerende rapport er ikke overraskende. Hans rapport til Kongen er datert den 21. desember 1718. Den dekker hendelsene fra svenskenes ankomst og helt fram til samme dag som rapporten ble skrevet, med særlig vekt hendelsene etter at svenskenes bombardement begynte den 6. desember. Men i tillegg skrev Landsberg en dagbok som begynner så tidlig som 10. november, og som også er datert 21. desember. Det er mulig at dagboka egentlig er skrevet på denne tiden, men da helst på grunnlag av nedtegnelser som ble gjort undertiden. I dagboka gjør Landsberg ganske nøye rede for de etterretningen som han hadde mottatt. Både rapporten og dagboka er senere trykt. Det er dagboka som er benyttet her.

Tilsvarende ble det også skrevet en sammenholdt rapport som sies å være en journal fra magistraten i Fredrikshald som ble tilsendt statholder Krag i Kristiania i 1718. I Riksarkivets manuskriptsamling finnes en avskrift av journalen. Denne rapporten dekker tiden fra 9. november fram til 20. desember. Til slutt har Tordenskiold føyd til noen opplysninger som er datert orlogsskipet Lolland på Københavns red 26. desember. Tydeligvis har han hatt rapporten med seg

til København, og man må anta at meningen var å legge den fram for kongen. Rapporten er noe spesiell til å være fra byens sivile myndigheter. Den inneholder nemlig mange militærtekniske detaljer, den kommer med beretninger om hva man kunne se og høre inne på festningen og den referer detaljer fra forhør med svenske soldater som man skulle tro at bare militære personer hadde tilgang til. Jeg vil uansett omtale den som magistratens journal.

Til disse rapportene slutter også rapporten fra major Thiel seg. Han tilhørte det fynske gevorbne regiment, og var med de første styrkene fra hovedhæren som rykket fram til Fredrikshald etter at beleiringen ble avbrutt. De rykket fram uten å møte noen fiende, og fikk høre at de siste svenske styrker hadde passert Svinesund samme morgen. Thiels rapport er datert 21. desember, og det han forteller må være opplysninger han hadde fått fra de militære på Fredriksten eller fra folk i Fredrikshald.

Fra hvem?

Informasjon fikk man fra mange hold og på ulike måter. Militære patruljer og vaktposter ved grensene kunne selvsagt observere forhold. Under beleiringen av festningen kunne soldatene i garnisonen observere fienden. Det hendte også at nordmenn krysset Iddefjorden med båt på nattetid og gikk i land på svensk side for å observere. Informasjon fikk man også fra sivilbefolkningen nær opptil grensen. Grenseboere kunne ha slekt, naboer og venner på svensk side. De kunne slå av samtale med reisende, og de kunne observere svenske grensepatruljer. Men det er tydelig at nordmennene også hadde et kontaktnett av informanter inne i Sverige, både nær opp til grensen, men trolig også ganske dypt inn i nabolandet. Og så avhørte man svenske soldater som ble tatt til fange eller som hadde desertert, og også nordmenn som hadde klart å flykte fra svensk fangenskap.

Fare på ferde

I områdene rundt Fredrikshald og Fredriksten hadde den svenske militærmakten vært sterkt nærværende før høsten 1718. På sydsiden av Svinesund hadde svenskene bygd festningen Sundsborg og andre anlegg. Innseilingen til Fredrikshald hadde vært sperret siden 1716, og like lenge hadde det vært kamper mellom stadig større flotiljer lenger inne i Iddefjorden. Fra september 1718 kom det stadig meldinger som tydet på at større ting kunne være på ferde.

Et eksempel på informasjon man hadde fanget opp, var en melding fra Bohus len 1. oktober. Der sies det at det var rolig på veien fra Strömstad til Iddefjorden (trolig Sundsborg), utenom at det gikk proviantforsendelser to ganger om dagen. Men på veien mellom Strömstad og Hälle ved Iddefjorden, hvor den svenske flotiljen lå, var det annerledes. Denne veien ble gjort i stand – med stor flid. Berg og knauser ble sprengt bort. Det lå 40 svenske grenaderer på Pilegården, nær ved Hälle. Det var mannskap på båtene og rundt på gårdene. Men de fleste soldatene lå ved Lommeland kirke, en halv mil fra Hälle. Svenskene kunne i løpet av 2-4 timer mønstre 600-700 soldater. De hadde ikke noe kavaleri i området utenom 30 mann nær Krokstrand. Men mange av de svenske krigsfolkene var syke.

Enda mer truende rapporter kom senere i oktober. Man fanget opp at svenske myndigheter begynte å publisere marsjruter slik at lokalbefolkningen skulle være klar til å gi assistanse og forsyninger til tropper som var på marsj. I Uddevalla hadde det 24. oktober kommet oppslag om marsjrutene til åtte regimenter som skulle nordover mot grensen. Allerede to dager tidligere hadde det grove feltartilleriet kommet til Skee prestegård nær Strömstad. Svenskene brukte 1000 hester som daglig førte forsyninger og ammunisjon fra Dynekilen til Sundsborg og Hälle. Tilsvarende opplysninger kom fra andre grensestrøk, fra de indre delene av Bohuslen og fra Dalsland. Svenskene utbedret veier

fra Dals-Ed mot Kornsjø og veier som gikk nordover langs grensa. Ulike troppestyrker ankom området og mindre svenske avdelinger gikk stadig over Iddefjorden og inn på norsk side.

Det var ikke rart at kommandanten på Fredriksten var bekymret. Men det var tydeligvis ikke alle i den norske hærledelsen. I et brev 8. november tok derfor Landsberg opp sine synspunkter i klartekst. Riktignok var det mange på norsk side som trodde at fienden umulig kunne gjennomføre noen aksjon på denne årstiden. Men hvorfor skulle svenskene slite ut troppene, ruinere sitt eget land og konsumere forrådene i magasinene hvis de ikke planla aksjoner, spurte Landsberg retorisk. Samtidig regnet han med at svenskene ikke ville rykke langt inn i Norge, men holde seg i områder hvor de kunne holde kontakt med forsyningsbasene i hjemlandet. Fienden ville nok sette seg fast på Iddesletta, og deretter bombardere Fredriksten, spådde han.

Det skulle fort vise seg at Landsberg var klarsynt. Allerede dagen etter meldte han at to svenske infanteriregimenter og ett kavaleriregiment var på marsj mot gården Hallerød nær Kornsjø. Man får også et inntrykk av at dette var en handlekraftig kommandant. Noen dager senere avslørte han nemlig at han hadde latt være å følge ordre om å dimettere en avdeling som skulle ha vært sendt hjem til Numedal og Sandsvær. I stedet for å unnskyldte sin ordrenekt krevde han å få tilsendt betydelige forsterkninger til garnisonen.

På marsj

Ser man på rapportene under ett, får man et inntrykk av at det var bestemte temaer som både hærledelsen og Landsberg var særlig opptatt av. Et slikt tema var hvilke svenske avdelinger som var i nærheten. Ofte

var opplysningene de fikk detaljerte. I en rapport fra Bohuslen den 29. oktober kom det beskjed om at Västerbotten infanteriregiment dagen før var transportert fra Rabbaldshede til Strömstad, at dagen før der igjen hadde tre regimenter ankommet Vänersborg og at rett ved grensen i Kråkstad sogn hadde Bohus dragonregiment og Wallenstiernas rytteri ankommet den 24. Og i en rapport dagen derpå ble det sagt at i løpet av uka hadde det ankommet syv regimenter med fotsoldater til Svarteborg sammen med Vestre Gullandske rytteri og 80 kanoner av feltartilleriet. Til Vänersborg hadde nå også Kalmarske rytteri ankommet. Og man forventet at til neste uke ville Vänersborg få besøk av de tyske dragoner, kongens livregiment til hest og det polske rytteriet, mens Smålenske, Østre Gullandske, Wallenstiernas rytteri og to regimenter med skånsk rytteri var forventet til Uddevalla. Og så varslet man om at store mengder med tungt beleiringsartilleri var på vei fra Göteborg til Strömstad, og at det var mye tale om at dette måtte bety at Fredrikshald skulle beleires.

Var det viktig å kartlegge svenske avdelinger, så var man like opptatt av å finne ut hvor det høye krigsbefalet befant seg og hva de bedrev. Den 2. november kom beskjed om at en svensk general passerte Tössemærk i Värmland på vei fra Trondheim stift til Strömstad. Den 4. november kom beskjeden om at feltmarskalk Mörner skulle komme til Dalsland og føre kommando der. Den 9. november hadde man fanget opp at en svensk general var på Gäsäter i Dalsland og forhørte seg hos lokalbefolkningen om hvordan veiene i grenseområdene og fram til Iddesletta var. Bøndene kjente veien godt, for den brukte de til å drive okser som de solgte i Fredrikshald. De hadde svart at veien var nesten uframkommelige og meget farlig på grunn av mange morasser og berg. Generalen hadde replisert at hvis bøndene ledet han ut på en farlig vei, så skulle de henges. Bøndene svarte at denne veien torde de ikke å lede noen ut på.

Men kanskje viktigst av alt var det å finne ut hvor Karl 12. selv var. Som vi har sett, hadde man i slutten av oktober observert at livregimentet til hest var underveis. Den 4. november var beskjedent at kongen var ventet til Sundsborg. Den 7. november trodde man at kongens garde hadde ankommet Dalsland, og kongen selv var på Dals-Ed. Så den 9. november var rapporten at kongen hadde forlatt Dals-Ed og dratt nordover, altså mot grensen. Av den senere rapporten fra magistraten i Fredrikshald framkommer at man også var klar over at Karl 12. hadde vært i Nokkedalen på norsk side den 14. november og at han derfra hadde iaktatt det siste sjøslaget på Iddefjorden. Man hadde til og med fått snappet opp at kongen var misfornøyd med innsatsen til de svenske sjøoffiserene, og at han skulle ha sagt at ved senere angrep så skulle han personlig være til stede.

Den 9. november var nettopp dagen da svenske hæravdelinger gikk over grensen fra Dalsland ved Hallerød og bega seg mot Iddeletta. Dagen etter ble andre tropper satt over Iddefjorden og forente seg med de som kom Dalsland før de begynte å nærme seg Fredriksten fra syd og sydøst. Ved Svinesund ble det bygd flytebroer og store mengder soldater, kanoner og forsyninger ble brakt over. Disse styrkene nærmet seg Fredrikshald fra vest. Fra Värmland gikk svenske styrker mot Ørje, og på norsk hold trodde man at deler av disse fortsatte gjennom Rakkestad og mot Fredrikshald fra nord. Den 16. november trakk den norske felthæren seg tilbake mot Skjeberg, vekk fra Fredrikshald. Riktignok avanserte svenskene ganske sakte og sikret sine posisjoner, men etter hvert nærmet fienden seg byen og festningen fra flere kanter og det ble fort umulig for den norske hærledelsen å holde kontakt med Landsberg.

En konges død og siste ferd

I løpet av få dager var Fredrikshald og Fredriksten omringet. Svenskene nærmet seg festningen, og de var travelt opptatt med å anlegge posteringer og skyttergraver. Fra Fredriksten kunne man om dagen se svenskens virksomhet, og om natta hørte man at de ropte og hogg. Og det var stadig buldring fra kanoner. Så kom den 12. desember med bare stillhet. «Den ubegribelige hastige forandring med hans Arbeydis Ophævelse gav os stor Forundring», ble det senere rapportert.

Det som var årsaken til «Arbeydis Ophævelse», var selvsagt at Karl 12. hadde falt. Det tok litt tid før Landsberg fikk nyss om dette, og nok lengre tid før nyheten kom fram til den norske hærledelsen. Og Landsberg var forsiktig. Han ville ikke lures inn i bakhold og holdt seg og sine styrker inne bak festningens murer inntil det var helt klart at kongen virkelig var død og de svenske troppene var dratt bort.

Det tok ikke lang tid før ryktene kom fram til Landsberg, og både hans egen dagbok og rapporten fra magistraten i Fredrikshald beskriver dette detaljert – med enkelte detaljer som ikke helt samsvarer i de to kildene.

Holder vi oss til Landsbergs dagbok, så sier han at den første informasjonen om kongens død kom på aftenen den 13. desember, da voluntøren Anders Guldenpreis fra grev Posses regiment fortalte at «Kongen af Sverige Natten til den 12te var skudt i Aproscherne». Opplysningene ble straks etter konfirmert av en annen desertør. Dagen etter kom en tredje desertør og fortalte det samme.

Fortellingen til den svenske fenriken Martin Hallenfelt må ha vært særskilt interessant for Landsberg. Hallenfelt ankom Fredriksten 15. desember, og i forhør fortalte han at han selv hadde stått «ved» Karl 12. da denne falt. Kongen hadde blitt skutt gjennom hodet ovenfor høyre

øye, og falt død ned. Straks hadde en av de kommanderende offiserene ropt høyt «tag bort den døde Obriste-Lieutnanten». Da kom en del soldater fra kongens garde og bar liket bort. Fenriken pekte også ut stedet hvor kongen døde for Landsberg.

Den 16. kom det tre desertører over til de norske styrkene. Disse var ikke sikre på at kongen var død, men de kunne fortelle at i den svenske hæren var det mange som snakket om at det var tilfelle.

Den påfølgende dagen kom en korporal og en regimentstambur som kunne fortelle at ikke bare var kongen død, men at liket var ført bort. Og en fenrik fortalte at kongen var skutt med en skråkule inn på den høyre siden av hodet, ut gjennom halsen, inn i aksla og ut av den venstre armen. Dette hadde de observert da kongen ble brakt inn til kvarteret i Tistedalen, hvor de hadde vakt. Kongens legeme ble først kledd av og deretter iført rene klær. Kongen var ikledd full mundering slik han hadde pleid å bruke, med støvler, sporer, kårde og geheng, hatt og hansker. Han ble så lagt i en furukiste som ble overtrukket med et blått klede. Den 16. hadde garden båret liket av gårde.

Den siste observasjonen som Landsbergs dagbok forteller om stammer fra den 20. desember. En norsk gutt som hadde unnsloppet svensk fangenskap kunne fortelle at han noen dager tidligere hadde sett kongens lik på en «gemen» likvogn som passerte Strömstad. Vogna var uten himmel, men den hadde et sort klede over seg og sorte remmer. Den var trukket av seks sorte hester som var ført av to sortkledde menn. Vogna var eskortert av 20-30 menn fra garden, og disse hadde geværer som var trukket med sort overtrekk.

I rapporten fra magistraten i Fredrikshald er det en del variasjoner med hensyn til rekkefølge og tidspunkt. For her sies at det første hintet om

dødsfallet kom med en svensk desertør på aftenen den 12. desember. Hans fortelling var at dagen før hadde Karl 12. gjort seg tanker om at nordmennene ville foreta et utfall, og at kongen derfor hadde forlatt hytta han oppholdt seg i for å oppildne soldatene sine til motstand. Det var da det skjedde: «hand med en Skraakugle blev treffed paa den venstre Side ind over i hans Hoved, som gik ud ved hans Kinde paa den høyre Side, og ind udi hans høyre Skulder, og langt ned igiennem hans Arm og ud ved hans Albue». Så skjedde det som nordmennene registrerte neste dag: «strax derpaa blev alting udi Approcherne ganske stille, og hørtes af ingen Ting, ikke alleene den gandske Nat mens endog Dagen derefter».

Den neste dag, den 13. desember, kom ytterligere svenske desertører. De var enstemmige i at kongen var død, og at de høye offiserene prøvde å skjule det. Men dødsfallet var allerede kjent i hele den svenske hæren, mente de. Det er også under denne datoen vi finner beretningen fra en svenske tambur som hadde hatt generalvakt ved hovedkvarteret ved Skåningsfossen. Han fortalte at han hadde sett kongens lik ble ført bort på en dragbåre som ble båret av to hester. Over liket var det satt opp bøyer, og over disse lå det et dekke. Transporten ble fulgt av en av prinsene og (feltmarskalk Carl Gustaf) Rehnskiöld. Den døde kongen ble ført til Furuvarp ved Iddefjorden og tatt om bord på et svensk fartøy og transportert til de svenske grenser.

Også major Thiel har en kort notis i sin innberetning fra 21. desember som er basert på opplysninger som han har fått i Fredrikshald eller på Fredriksten. Han skriver at Karl 12. ble skutt i skyttergravene mellom klokka 10 og 11 med en kule fra en muskett. Liket ble ført til Tistedalen, senere ble det ført over fjorden til Strömstad og derfra fraktet videre mot Stockholm eskortert av 24 drabanter.

På Fredriksten fikk man altså mange varsler om at Karl 12. var død, og at liket hadde blitt fraktet bort. Men Landsberg kunne ikke sende beskjedene om dette videre til den norske hærledelsen før den svenske beleiringen var over. Omtrent samtidig kom det også inn meldinger fra annet hold, og disse kom etter hvert fram til hærledelsen. Mannskapet på en norsk båt som hadde vært på spaningsoppdrag langs svenskekysten fortalte at de hadde vært ved Källvik litt syd for Dynekilen den 20. desember. Der hadde de blitt fortalt at Karl 12. var skutt ved Fredrikshald, og at han hadde blitt ført død til Strömstad den 16. På morgenen den 18. ble han ført videre fra Strömstad og sydover. Kongen skulle ha blitt skutt tvert gjennom brystet med en «skaar» kule og mesteparten av ansiktet under nesen var bortskutt.

Ytterligere et par etterretningsrapporter fra Bohuslen bør nevnes. En desertør fra Sundsborg fortalte 1. januar 1719 at han hadde sett kongens lik da garden bar det forbi Hogdal. Og en rapport fra den påfølgende dagen sier at liket først ble brakt over Svinesund til Strömstad. To dager etter var en kiste ferdig, og kongen lagt oppi og brakt fra Strömstad til fogdegården Vättland en halv mil unna. Fra da av hadde 100 soldater fra adelsfanen holdt vakt over liket, og de hadde sort flor på hattene og kårdene. Noen av «herrene» holdt kontinuerlig oppvartning ved liket. Den 30. desember ble liket tatt ut fra Vättland, satt på en sort vogn trukket av fire sorte hester og kjørt til Stockholm. Sammen med vogna fulgte adskillige «herrer» og en del av adelsfanen.

Endelig må nevnes et brev av 23. desember fra sjefen for flåteeskadren i Norge viseadmiral Andreas Rosenpalm til generalmajor Hans Jacob Arnold. Rosenpalm skrev at kongens lik var fraktet sydover fra Strömstad på en galei.

Disse eksemplene viser at man fikk rapporter fra mange hold, og at opplysningene som kom inn ikke alltid stemte helt overens eller ble tolket likt. Dette var tydeligvis en kjent problematikk, og en av rapportørene sa eksplisitt at han bare videresendte opplysninger som han mente var troverdige. Viseadmiral Rosenpalms påstand ser ut til å være den minst troverdige. For tydeligvis ble kongen sendt fra Vättland på vogn. Og målet var i første omgang Uddevalla. Følget ankom byen langs landeveien fra nord. Liket ble så balsamert, og et par uker senere fraktet videre med vogn mot Stockholm.

Sveriges framtid

Nesten like spennende for de norske militære og for myndigheter ellers, var spørsmålene om hvem som overtok makten i Sverige etter at Karl 12. var død, hvilket styresett ville landet få og hvilken utenrikspolitisk linje ville de nye makthaverne føre.

Karl 12. hadde ingen barn, men det var et par kandidater som sto nær i arverekken. Han hadde hatt to søstre. Hedvig Sofia var eldst, men døde allerede i 1708. Hun hadde vært i krittuset både hos bestemor riksenkedronning Hedvig Eleonora og hos kongen selv. Hedvig Sofia var gift med hertugen av Holstein-Gottorp. Hennes sønn Karl Fredrik hadde arvet både hertugtittelen og hertugenes tradisjonelle og innbitte fiendskap med Danmark-Norge. Han var også svensk arveprins, vokste opp i Sverige og ble den gamle riksenkedronningens yndling. I de årene Karl 12. var i utlandet, ble det dannet et parti av svenske stormenn som ønsket ham som tronfølger. Etter kongens hjemkomst i 1716 ble Karl Fredriks posisjon ytterligere styrket.

Den yngre søsteren Ulrika Eleonora var ikke like godt ansett i slekta som sin søster. Da hun ble gift med landgreve Fredrik av

Hessen-Kassel, håpet enkedronningen at Ulrika Eleonora ville forlate Sverige. Og kongen anså at forlovelsen gjorde henne uaktuell som tronarving. Men Ulrika Eleonora forble i Sverige, og hennes Fredrik fikk en framtreddende rolle under felttogene mot Norge i 1716 og 1718.

Utfallet av arvespørsmålet kunne i stor påvirkning av den store innflytelsen som offiserstanden hadde. Og man kunne heller ikke se bort fra posisjonen til Karl 12.s førsteminister baron Georg Heinrich von Görtz - en holsteiner med stor makt, men også med mange fiender.

En etterretningsrapport fra den 28. desember 1718 tok opp de første reaksjonene på Karl 12.s død i den svenske ledelsen. Umiddelbart etter dødsfallet hadde fyrsten av Holstein uttrykt at han ville overta kommandoen og utføre den døde kongens «dessein». Den 14. desember talte generalene Rehnskiöld og (Carl Gustaf) Dücker med ham og ba han følge rådet som både de selv og andre hadde gitt om at armeen måtte forlate Norge. Dette passet ikke fyrsten godt, men uansett ble det gjort forberedelser til retrett.

Den ganske lange rapporten fra Bohuslen 10. februar 1719 hadde også noe å si om denne episoden, og på en litt mer teatralisk måte. Mens liket lå i Tistedalen, ankom fyrsten av Holstein. Da han så liket, tok han vergen som lå ved kongens side og sa at nå hører min morbrors verge meg til, og etter min rett skal jeg føre kommandoen, og jeg akter å utføre «desseinen» på Norge. Men alle generalene hadde da sagt at han ikke kunne ta seg til rette på denne måten, og at man måtte følge Sveriges gamle rett. Da ble fyrsten forsagt og tapte sitt mot. Denne rapporten fanger også opp et annet moment, nemlig de første spirene til en konspirasjonsteori – at det var svensker som hadde forårsaket Karl 12.s død. Det var antydning at både Fredrik av

Hessen-Kassel, general (Carl Gustaf) Örnstedt og oberst (Ture Gabriel) Bielke var delaktige. Selve gjerningsmannen som skjøt kongen ble ikke navngitt.

Også folk som ble forhørt ble stilt spørsmål om de politiske tilstandene i Sverige. Kanskje var man på jakt etter sikker viten om hva som skjedde på sentralt hold. Trolig var det like interessant å få innsyn i stemningen og oppfatningene utover i det svenske samfunnet. Da man den 30. januar forhørte den svenske løytnanten Rudolf Meybott i Kristiania, ble Meybott utspurt om hvem som nå førte regimet i Sverige og om folk gjorde seg spesielle tanker om regjeringen. Han ble også spurt om hvor prinsen av Holstein, Görtz og grev von Kathen befant seg og hva de hadde seg fore. Man kan undres på om en løytnant hadde førstehånds informasjon om slikt.

Førstehånds informasjon hadde helt sikkert ikke de to norske sjømennene som hadde vært internert i Göteborg og som ble forhørt den 1. februar. Men også de fikk spørsmål om hvem som kommanderte den svenske arméen, om hvem som førte regjeringen, om hvem av rikets fremste menn som støttet henholdsvis prinsessen og fyrsten og om svenske myndigheter forventet fred eller nye krigsoperasjoner. Sjømennene hadde i hvert fall fanget opp at det gikk rykter om at en stor norske styrke på 24 000 mann ville gå til angrep mot Sverige. Fra annet hold fanget den norske hærledelsen også opp at det gikk rykter om at et russisk angrep mot Sverige var nært forestående og at danskene ville angripe i Skåne. Et par uker senere ble en annen norsk sjømann som hadde vært i svensk fangenskap forhørt, og han hadde hørt av svenske offiserer at prinsen av Holstein hadde samlet 8000 mann i Skåne for å beskytte sin rett til kronen.

Om ikke annet kunne kjennskap til alle disse ryktene som gikk i Sverige gjøre det klart for den norske ledelsen at forholdene i nabolandet var uoversiktlige, og at man ikke kunne være helt sikker på hvordan utviklingen kom til å gå.

Utover i 1719 kom det stadig nyheter om arveprins Karl Fredrik. Fra Dalsland fikk man 23. januar høre at hverken de ypperste eller de ringeste elsket fyrsten av Holstein. To dager senere kom Amund Midtskogen fra grensen og kunne berette at hertug Karl Fredrik av Holstein var tatt i arrest av senatet i Stockholm og at baron Görtz var pågrepet i Halmstad og ført i arrest til Göteborg hvor han ble satt i jern og deretter ført videre til Stockholm. Og rapporten fra Bohuslen 10. februar 1719 fortalte at fyrsten hadde prøvd å forlate landet, men at han høflig ble bedt om å dra til Stockholm. Da adlød han og beholdt sin frihet. Men da han dro for andre gang, ble han ført tilbake og holdt i hård arrest i Stockholm. At man hadde fanget opp dette i Bohuslen er ikke overraskende. Det var her mye av dramaet utspilte seg. Arrestasjonen av Görtz hadde faktisk skjedd på prestegården i Tanum, et par mil syd for Strömstad. Det var Fredrik av Hessen-Kassel som hadde gitt ordre om dette straks etter Karl 12.s død.

Men på dette tidspunktet hadde man på norsk side for lengst fanget opp signaler om hvilken vei det kom til å gå. Allerede i en rapport fra Viksiden, den nordlige delen av Bohuslen, fra den 10. januar kom beskjeden om at i Stockholm var prinsessen utropt som regjerende dronning, at hun var satt på tronen og ble omtalt som kongelig majestet, og at arveprinsen av Hessen-Kassel ble titulert som hans kongelige høyhet. Det var innkalt til herredag i Stockholm, og den skulle møtes den 31. januar. Der ville «suvereniteten» - arveretten og eneveldet - bli avskaffet til evig tid. Man regnet med at så snart stenedene kom sammen, ville det bli utnevnt ambassadører til alle potentater og bedt om fred.

Blodslit, sult og død

Det var ikke bare kongens død, tronfølgen og den politiske situasjonen i Sverige som var av interesse for de norske. På slutten av året 1718 og utover i 1719 fulgte man den svenske hæren. Man var opptatt av de svenske avdelingenes utmarsj fra Norge og deres videre forflytning, evakueringen av beleiringsartilleriet fra Fredriksten, demonteringen av Sundsborg og mindre skanser ved Iddefjorden og evakueringen av de store militære magasinene ved Strömstad. Og så var man selvsagt også opptatt av hvordan tilstanden var blant de svenske troppene og hos sivilbefolkningen både i grenseområdene og lenger inn i Sverige. Man måtte være sikker på at trusselen fra naboen i øst virkelig avtok.

Ofte er det ikke mulig å vite sikkert hva som ligger i tapstallene som ble rapportert. Hvor godt informert var egentlig de som kom med anslagene? Fantes det forhold som ga desertører og krigsfanger spesielle årsaker til å overdrive? Gjaldt opplysningene bare de som var døde eller eventuelt også mannskaper som var tatt til fange eller som hadde desertert? Eller omfatter tallene også mannskaper som var tjenesteudyktige på grunn av sykdom? De som ble friske, ville selvsagt komme tilbake i tjeneste. Særlig under retretten må det ha vært mange soldater som kom bort fra sine avdelinger, men som etter hvert kom til rette igjen. Og så må man stille spørsmålet om opplysningene man fikk gjaldt enkeltavdelinger, de samlede styrkene i visse områder eller hele den svenske hæren.

Det kom etter hvert mange signaler som tydet på at forholdene i de svenske avdelingene var dårlige. Delvis skyldtes nok dette mangel på mat. Magistratprotokollen referer at i andre halvdel av november 1718 kom det daglig desertører som fortalte at både menige og offiserer hadde ubeskrivelig mangel på livsopphold. Og utover på nyåret var det flere rapporter om at soldatene som lå i Bohuslen manglet

mat samtidig som de store forsyningene i magasinene ved Strömstad ble evakuert sydover til Göteborg. I en rapport fra Bohuslen den 2. januar sies det at mange syke mannskaper var etterlatt i Bohuslen og av disse «dør i overflødighet». De gjenlevende var så utpint av hunger og «Travalie» at de så ut som de var halvdøde. Og i en rapport fra Viksiden den 10. januar kom det opplysning om at regimentene som kom tilbake fra Norge var meget miserable. Oppfatningen var at de neppe kunne være med på noen kampanje det første året. Soldatene døde i hundrevis.

Men matmangel og strev var ikke det eneste som plaget de svenske styrkene. Noen falt i kamp, men langt alvorligere var sykdommer. Utbrudd av sykdommer må ha kommet tidlig. Allerede den 1. oktober kom melding om at mange av de svenske krigsfolkene var syke. Men situasjonen kan ha vært forskjellig i ulike avdelinger. En underkonstabel fortalte den 1. januar 1719 at ved artilleriet hadde de vært 400 mann. De fleste hadde blitt skutt i hjel ved festningen, og av de som kom tilbake var det mange som ble syke og «dør daglig».

Rett før jul 1718 var det flere rapporter som kom med beretninger om at det stod riktig dårlig til i den svenske armeen. Noen rapporter gjør forsøk på å presentere store oversikter. Mannskapene på den norske båten som hadde vært ved Källvik, rapporterte at ryktene ville ha det til at en stor del av soldatene i den svenske armeen var døde eller sårede. Men man hadde ikke noen konkrete tall å vise til. Major Thiele skrev den 21. desember at det dreide seg om 3000 døde eller sårede. Ifølge magistratprotokollen skulle en desertør ha fortalt at armeen hadde «bortsmeltet» med cirka 4000 mann. Og en desertør som ble avhørt 19. desember sa at 4000 mann var enten skutt eller døde av hunger.

Rapporten fra Bohuslen 10. februar pekte på det foranderlige i situasjonen. På den ene side trakk den fram at det fantes en oppfatning om at 3000 mann av armeen som var etterlatt i Bohuslen var døde. På den andre side hadde ca. 3000 syke ved armeen og ved Strömstad og Sundsborg frisknet til igjen.

Noen oppgaver forholder seg til mer konkrete og avgrensede forhold. En del av beleiringsstyrkene ved Fredriksten hadde gått over Idd mot Dalsland. De hadde en marsj på godt og vel fire mil med vanskelig terreng foran seg før de var på Dals-Ed. Og derfra skulle mange av soldatene videre til det østlige Sverige. De såkalte tilforlatelige kunnskaper fra 28. desember forteller at svenskene også hadde ført ut sine sårede og døde på veiene over Enningdalen og Bergstien. Underveis hadde omtrent 500-600 mann dødd og blitt etterlatt langs veien. Tilsvarende får man høre i rapporten fra Viksiden 6. februar at regimentene som lå i området fra Svinesund til Uddevalla egentlig skulle hatt cirka 4000 mann, men at det nå var mindre enn 2000 tilbake. De gjenværende var alle i dårlig forfatning. Deler av den Stockholmske fotgarde lå i Uddevalla, og av disse var bare 500 friske. I de to fotregimentene som skulle ha ansvaret for vakthold ved Sundsborg var det til sammen 1500 døde eller syke, og derfor måtte også to bataljoner av det skånske infanteriet bli igjen i området.

De fleste rapporter forholder seg til enkeltavdelinger, enten til et regiment eller til et kompani. Også her framkommer det høye tall. I et brev av 8. februar som hadde kommet fra Stockholm ble situasjonen i kongens fotgarde beskrevet. Da avdelingen gikk mot Norge, bestod den av 1200 mann. Nå var alle døde utenom 64 mann som var på marsj mot Stockholm. 700 mann av regimentets soldater hadde blitt begravd ved Blomsholm, en herregård som ligger en halv mil øst for Strömstad.

En sjeldenhet er at vi har samtidige rapporter fra flere desertører som hadde vært på omtrent samme sted, og som kunne fortelle omtrent likelydende historier. Det kom to desertører fra Pilegården ved Hälle den 30. desember. Den ene fortalte at bataljonen som var i området, bestod av fire kompanier som hver skulle være på 95 mann. Men nå var noen og tredve menn i hvert kompani sengeliggende. De som var i stand til å være oppe ble ikke spart for tjeneste. Også Johan Hjort fra Adlerfeldts regiment fortalte at mange i regimentet var syke. Hans kompani var ved Pilegården, og der var 34 mann så syke at de ikke kunne gjøre tjeneste. Den påfølgende dagen kom ytterligere en desertør fra Pilegården, og han sa at mange syke var ført til hospitalet ved Nässinge, og at de fleste av artilleristene var syke og sårede.

På nyttårsdagen kom en desertør fra Sundsborg. Garnisonen der var på 150 mann, men daglig var det mannskaper som ble syke og døde. De døde fikk bundet en stein om foten og ble kastet på sjøen. I slutten av februar deserterte Nils Nilsen Lunberg. Han tilhørte et kompani som lå ved Nordby for å dekke Sundsborg. Kompaniet var opprinnelig satt opp med 150 mann, men nå var de bare 80 tilbake. Han trodde at halve regimentet hadde smeltet bort på grunn av travaille og sykdom. Og det samme gjaldt egentlig for alle de syv regimentene som på dette tidspunktet stod i Bohuslen. Langs veien hvor regimentene marsjerte tilbake til Sverige lå det fullt av døde mennesker, framhevet Lunberg.

Noen av rapportene angir så store tapstall at man har vanskelig for å tro at opplysningene kan være riktige. Men man kan merke seg at det er ganske mange uavhengige rapporter som angir at antallet tjenestedyktige personer i avdelingene var ned mot halvparten av hva bemanningsplanene tilsa.

Har vi noen muligheter for å kontrollere om opplysningene om døde og sårede er riktige? En mulighet er å sjekke i svenske kirkebøker fra grenseområdene for å se på antallet begravelser. Men det viser seg at disse er uegnet til å fortelle om døde soldater. I kirkeboka for Skee er det ført inn en del militære begravelser gjennom 1718 og 1719. Men det er nesten bare offiserer. Av de 12 jeg har funnet, er det bare en vanlig soldat. Og han ble begravd så tidlig som i mars 1718. Deretter er det løytnanter og kapteiner som har kommet med i listene. Det er innlysende at kamper, sykdom og sult ikke bare rammet offiserene. Det må være noe med hvordan kirkeboka ble ført som gjør at man nesten ikke finner begravelser for vanlige soldater. Man finner det samme mønsteret i kirkebøker fra andre kirkesogn. Det er få innførsler om begravelse av soldater, og særlig fra tiden etter at den svenske hæren gikk inn i Norge høsten 1718.

Presten i Tanum har bare registrert en begravd soldat, i januar 1719. Men denne soldaten var bosatt i sognet, så da var det som sognebarn han kom med. Men denne presten skrev også noen merknader i kirkeboka som det er verdt å få med seg. Han uttrykker forferdelse over de «nästan oräkneliga af inqvarterade soldater och annat marcherande Krigsfolck, som många af them på vägarna och marcken finnas döda liggjande, i hopetalse». Kirkegården strakk ikke til, og de døde soldatene måtte man bare begrave rundt omkring der de ble funnet.

Som nevnt, var det store svenske styrker som høsten 1718 kom over Dals-Ed, og en del avdelinger som etter kongens død tok rettetten langs de samme veiene. Også i kirkeboka herfra er det få opplysninger om begravelse av soldater. Men et par finnes. Første juledag 1718 må ha vært spesiell. Da ble 25 soldater fra regimentet fra Uppland, Södermanland og Västmanland begravd samtidig. Og den 1. april begravde man åtte soldater som ble funnet da snøen smeltet. Presten antok at

soldatene var fra ett av de Upplandske regimentene som hadde kommet marsjerende fra Norge.

I sum må man konkludere med at kirkebøkene ikke er stedet å søke hvis man ønsker å finne ut hvor mange soldater som egentlig døde under retretten fra Norge. Men notisen til presten i Tanum gir i hvert fall en indikasjon på at antallet må ha vært høyt.

En annen mulighet er å sjekke rullene fra mønstringene av de svenske regimentene i tiden etter felttoget i Norge. De som førte rullene i de enkelte regimenter arbeidet litt forskjellig. Noen steder er materialet enkelt å utnytte, andre steder mer utilgjengelig. I Älvsborgs regiment var rulleførerne flinke til å fortelle om når de enkelte mannskaper ble satt inn i rullene, og hva som så hadde skjedd med dem.

Älvsborgs regiment ble mønstret i oktober 1719. Etter planen skulle hvert kompani være satt opp med 150 menige og korporaler. I tillegg skulle hvert kompani ha 25 trossdrenger, unge menn som tok seg av kompaniets transportvogner. Jeg har gått gjennom rullene for fem av kompaniene. Det ser ut til at man på våren 1718 stort sett hadde vært fulltallige ifølge bemanningsplanen. Kompaniene gjorde stort sett tjeneste i Bohuslen, men deler av regimentet må ha vært over ved Fredrikshald og Fredriksten.

Av rullen for Livkompaniet ser man at tapene er konsentrert i tid og sted. Fra medio oktober 1718 til begynnelsen av februar 1719 (etter svensk kalender) døde 41 av kompaniets soldater, og hele 32 av disse i desember. Hele syv døde på samme dag, den 22. desember. En soldat døde ved Fredrikshald, og seks på marsj ut av Norge. En soldat døde ved Strömstad. Men hele 26 soldater skal ha dødd i Bohuslen,

og syv på marsjen hjem fra Bohuslen. Det var altså særlig oppholdet i Bohuslen og hjemmarsjen derfra som var farlig.

Situasjonen var litt forskjellig fra kompani til kompani. I Gäsene kompani var det for eksempel mange dødsfall ved Strömstad i juli og september 1718, men også en del som strøk med akkurat i det de kom tilbake til eget område tidlig på våren 1719. Gjennomgående er det få dødsfall ved fronten i Norge, men noen flere på utmarsj herfra. Livkompaniet hadde altså 41 dødsfall. Av de øvrige undersøkte kompanier var det 31 døde i Oberstløytnantens kompani, 37 i Gäsene kompani, 47 i Norra Kinds kompani og 49 i Majorens kompani. Dødsprosenten varierte altså mellom 20 og 30 % av full oppsetting.

Man skulle kanskje tro at trossdrene hadde unngått de farligste situasjonene under felttoget. Men de hadde langt fra vært fritatt fra strabaser, sult og sykdom. Da Livkompaniet ble mønstret, var det få tilstedeværende trossdrenger. Det ble oppgitt at tre var døde i Norge, en hadde dødd under marsj fra Norge, en døde på Sundsborg, elleve døde i Bohuslen og to på hjemmarsjen fra Bohuslen. Og så hadde en druknet. Man satt altså igjen med seks gjenværende drenger og 19 ubesatte stillinger. Tapene var noe mindre i oberstløytnantens kompani. Der ble det konkludert med at tre døde på vei fra Norge, en på Sundsborg, ti i Bohuslen og en rett etter hjemkomst. Men det var hele ti drenger som var igjen. I de fem undersøkte kompaniene døde fra ca. halvparten til vel to tredjedeler av disse ungdommene i løpet av felttoget.

Men alle regimenter var ikke like dårlig besatt ved generalmønstringen i 1719 som Älvsborgs regiment. Stikkprøver viser at kompanier i Älvsborgs regiment hadde langt færre vakante stillinger. Men det var påfallende mange av stillingene som var besatt av soldater som

nettopp hadde kommet hjem fra krigsfangenskap i Tyskland. Krigsfangenskapet medførte at de slapp unna felttoget mot Norge.

Mønstringslistene kan altså være gode kontrollkilder. Selv om oppgavene i etterretningsrapportene nødvendigvis ikke er nøyaktige, så tyder alt på at den svenske hæren som trakk seg tilbake fra områdene ved Iddefjorden led stor nød. Informantene hadde rett i at hæren var rammet av en katastrofe – slik sivilbefolkningen i de svenske grenselandskapene også var.

Men maleriet da?

Maleriet, eller rettere sagt maleriene, av Karl 12.s likferd er malt av Gustaf Olof Cederström (1845-1933). Han var en av Sveriges mest populære malere i siste del av 1800-tallet, og var særlig kjent for bilder med historiske motiver.

Det første maleriet av likferden førte til Cederströms store gjennombrudd som kunstner. Det ble malt i Paris i 1878, og han brukte folk fra byens kroer som modeller til karolinerne – bortsett fra at han plasserte seg selv først i toget. Det vakte oppsikt og bestyrtelse at maleriet ble solgt til Russland. Det ble derfor arrangert en innsamling for å få Cederström til å male motivet på nytt. Det skjedde i 1884 på herregården Krusenberg nær Uppsala. Som modeller brukte Cederström denne gangen naboer, slekt og venner. Fremdeles er han selv i spissen. Fjellet er det samme som på det forrige bildet. Det er modellert etter en fjellskrent i Lurbo ved Uppsala.